

Vocabulari de l'adulteri i l'amistançament en la València dels segles XVI i XVII¹

Joaquim Martí Mestre²

Recibido: 15 de octubre de 2020 / Aceptado: 24 de marzo de 2021

Resum. L'objectiu d'aquest article és estudiar alguns mots que formen part del vocabulari usat en les relacions en què està present la unió d'un home i una dona fora del matrimoni. Es tracta de conductes sexuals considerades a l'època desordenades o contràries a la norma social, i, per tant, a més d'estar tipificades com a delictes de naturalesa penal, els qui les practicaven, especialment les dones, eren marginats per la societat. En ocasions, el vocabulari es fa ressò d'aquesta major marginalitat de la dona. Aquest treball es basa en nou processos criminals valencians inèdits dels segles XVI i XVII sobre adulteri i concubinat. En l'estudi del vocabulari se segueix una metodologia historicocomparativa, que repassa la història dels mots seleccionats, des de la seua primera documentació coneguda fins la seua presència en els diccionaris normatius actuals. Així mateix, les veus catalanes se situen en el context romànic, comparant-les amb les d'altres llengües.

Paraules clau: història del lèxic català, vocabulari de l'adulteri, vocabulari de l'amistançament, segles XVI i XVII.

[fr] Vocabulaire de l'adultère et du concubinage dans la Valence des XVIe et XVIIe siècles

Resumé. L'objectif de cet article est d'étudier quelques mots qui font partie du vocabulaire utilisé dans les relations où est présente l'union d'un homme et d'une femme hors mariage. Il s'agit de comportements sexuels considérés à l'époque comme désordonnés ou contraires à la norme sociale et, par conséquent, outre qu'ils étaient qualifiés de délits de nature pénale, ceux qui les pratiquaient, en particulier les femmes, étaient marginalisés par la société. Parfois, le vocabulaire reflète cette plus grande marginalisation sociale de la femme. Ce travail est basé sur neuf procès criminels valenciens inédits des XVIe et XVIIe siècles sur l'adultère et le concubinage. L'étude du vocabulaire suit une méthodologie historico-comparative, qui retrace l'histoire des mots sélectionnés, depuis leur première documentation connue jusqu'à leur présence dans les dictionnaires normatifs actuels. De même, les voix catalanes se situent dans le contexte roman, en les comparant à celles d'autres langues.

Mots clé: histoire du lexique catalan, vocabulaire de l'adultère, vocabulaire du concubinage, XVI et XVII siècles.

[es] Vocabulario del adulterio y el amancebamiento en la Valencia de los siglos XVI y XVII

Resumen. El objetivo de este artículo es estudiar algunas palabras que forman parte del vocabulario usado en las relaciones en las que está presente la unión de un hombre y una mujer fuera del matrimonio. Se trata de conductas sexuales consideradas en la época desordenadas o contrarias a la norma social, y, por tanto, además de estar tipificadas como delitos de naturaleza penal, quienes las practicaban, especialmente las mujeres, eran marginados por la sociedad. En ocasiones, el vocabulario se hace eco de esta mayor marginalidad de la mujer. Este trabajo se basa en nueve procesos criminales valencianos inéditos de los siglos XVI y XVII sobre adulterio y concubinato. En el estudio del vocabulario se sigue una metodología historicocomparativa, que repasa la historia de las palabras seleccionadas, desde su primera documentación conocida hasta su presencia en los diccionarios normativos actuales. Asimismo, las voces catalanas se sitúan en el contexto románico, comparándolas con las de otras lenguas.

Palabras clave: historia del léxico catalán, vocabulario del adulterio, vocabulario del amancebamiento, siglos XVI y XVII.

Sumari. 1. Els processos criminals. 2. L'adulteri. 3. Amigar-se / amistançar-se. 4. Enamorats i enamorades. 5. Concubines i concubinaris. 6. Amancebar-se i amancebament. 7. Fer vida maridable. 8. Expressions referides a les relacions sexuals. 9. Cloenda. Bibliografia.

Cómo citar: Martí Mestre, J. (2021). Vocabulari de l'adulteri i l'amistançament en la València dels segles XVI i XVII, en *Revista de Filología Románica* 38, 77-89.

¹ Aquest treball s'inscriu en el Proyecto PGC2018-097011-B-I00 "Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral", del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

² Departament de Filologia Catalana
Universitat de València
joaquin.marti@uv.es

1. Els processos criminals

L'objectiu d'aquest article és estudiar alguns mots que formen part del vocabulari usat en les relacions en què està present la unió d'un home i una dona fora del matrimoni. Es tracta de conductes sexuals considerades a l'època desordenades o contràries a la norma social, i, per tant, els qui les practicaven eren, d'alguna manera, marginats per la societat. Aquesta marginació afectava especialment les dones, considerades garants i custòdies de l'honor familiar. Com veurem, en ocasions, el vocabulari també es fa ressò d'aquesta major marginalitat de la dona.

Basem aquest treball en nou processos criminals valencians dels segles XVI i XVII sobre concubinat i adulteri³, o en els quals aquests estan presents⁴. Aquestes unions extramatrimonials estaven tipificades en la legislació foral valenciana com a delictes de naturalesa penal. En el cas de l'adulteri, l'acusació com a tal delicte requeia sobre la dona adúltera, i no sobre el marit adúlter. En concret, estudiem els processos que tracten de les relacions adúlteres entre Jaumot de la Ras, carnicer, casat, i Castellana Garcia, soltera (1514) (caixa 1, exp. 7), de Joan Javaloiés, traginer, i Isabel Vasques, muller de Miquel Àngel Sart, acusat a més d'haver-la prostituïda (1543) (caixa 3, exp. 29), de Martí Ferrandis, llaurador de Campanar, i Bàrbera Balaguer, muller de Miquel Ibányez (1547) (caixa 6, exp. 41), de Nicolau Serra, velluter, i Caterina Calabresa, esposa d'Antoni Pérez, taverner (1574) (caixa 30, exp. 286), de Josep Bau, llaurador, i Agna Sandarines, muller de Joan Batiste Broca, (1652) (caixa 69, exp. 731) i de Bertomeu Segarra, notari, i Catalina Diest, muller de Pere Bañeres (1641) (caixa 68, exp. 714)⁵. Entre solters, hi havia amistançament, com les relacions que mantenien Gaspar Cantón, soldat, i Anna Rodrigues (1641) (caixa 68, exp. 713) i Joan Beltran, bastaix, i Caterina Pérez (1561) (caixa 13, exp. 132). Un cas una mica diferent és el de Jaume Filibert, casat, acusat d'estupre de Caterina Mateua, criada seua, i d'haver-la induïda a mantenir una relació de concubinat (1571) (caixa 28, exp. 258).

En l'estudi del vocabulari seguim una metodologia historicocomparativa. Partint de les informacions extretes d'aquests processos, ens interessem per la història dels mots seleccionats, des de la seua primera documentació coneguda, fins la seua presència en els diccionaris normatius actuals. En aquesta tasca tenim en compte les dades proporcionades pels corpus informatitzats, així com els diccionaris històrics i etimològics, els diccionaris normatius, els diccionaris descriptius actuals i els diccionaris antics, des del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve fins als diccionaris de principis del segle XX anteriors al *DGLC* de Fabra. Així mateix, situem les formes catalanes en el context romànic, i les comparem amb les d'altres llengües, sabent que una comparació d'aquest tipus pot resultar enriquidora. Igualment, el coneixement de les mentalitats i les circumstàncies històriques de l'època ens ajudarà a entendre millor el vocabulari estudiat i la seua motivació, sabent que aquest és resultat del pensament i la conjuntura de la societat que el fa servir.

2. L'adulteri

Per expressar l'adulteri s'utilitza el verb *cometre*, *cometre adulteri*, tenint en compte que era considerat una acció repressible, des de diferents punts de vista (legal, social i religiós). Així, mentre Miquel Ibanyes estigué de viatge "per ses necessitats", la seua dona va "fer e cometre *adulteri*" (41, 4)⁶; igualment, Anna Sandarines i Josep Bau, aprofitant que el marit de la primera estava absent de València, estigueren "tractant-se y coneixent-se carnalment y *cometent* no sols ofences de Déu Nostre Sor, emperò també *adulteri*" (714, 6r). També es fa servir amb el mateix sentit el verb *adulterar*, en l'expressió *adulterar (amb algú)*: "e pretén que aquell hauria tengut amors e *adulterat* ab na Cathalina Calabresa" (286, 138), "[Joan Javaloiés], tenint notícia que la dita Ysabel Vasques hera casada ab lo dit supplicant, ha receptat e acollit aquella per rahó e causa de *adulterar* en aquella" (29, 4)⁷, el substantiu *adúlter* i l'adjectiu *adulteri*: "resultant dit Nicholau Serra convensut *adúlter* de dita Cathalina Calabresa" (186, 203), "induheixen e proven còpula carnal contractada entre dites parts, *adulterina*" (286, 199).

La dona adúltera és anomenada *fornicària*: "estant en la cassa del dit Ferandis públicament com ha dona desoluta, adúltera y *fornicària*" (41, 7). I el seu marit és conegut popularment amb el nom de *cornut*: "que lo dit en Sànciz era gran *cornut* e que la muller de aquell era e és muller del dit mossén Pere Torralba e del dit en Sànciz" (7, 5). El mot *cornut*⁸ amb aquest sentit, referit al marit de la dona adúltera, es documenta des de la primera meitat del segle XIV⁹, i en la lexicografia catalana apareix ja en el *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis* de Gabriel Busa (1507), adaptació

³ Sobre l'interès dels processos criminals per al coneixement de la vida quotidiana, dels comportaments i de la mentalitat dels homes i dones del passat, es pot consultar Riera i Sans (1987), Peris Giménez (1996) i el monogràfic publicat en el volum 13 de la revista *Scripta* (2019); sobre el valor dels processos per a aproximar-se a la llengua parlada i col·loquial de l'antiguitat, *vid.* Miralles (1984), Montoya (1990), Fresquet (1997), Rabella (1998) i Farreny (2004).

⁴ Arxiu del Regne de València (ARV). Reial Audiència. Processos criminals. II part.

⁵ En aquest cas l'acusació dels procuradors fiscals es manté després d'haver enviudat Catalina, per haver contravinyut el manament que se'ls va fer, quan ella encara era casada, d'estar junts.

⁶ Citem els textos procedents dels processos amb el número del manuscrit seguit de la pàgina.

⁷ L'ús de la preposició *en* en aquest cas ha d'entendre's com a producte de l'ús confusionari d'aquesta preposició per *amb* (ant. *ab*) que té lloc en valencià.

⁸ Segons el *DCVB*, del llatí *cornutus*; en canvi, en el *DE* se situa entre els derivats de *corn* (llatí *CORNUS*).

⁹ "E enadén mal a mals dix al dit Jacme Martí «*cornut*», que tan grans banyes avia com lo braç" (*CICA*: Clams II, p. 257, l. 19). En aquest mateix text es registra *banyut*, segurament amb un sentit similar: "que la dita na Maria, injuriosament, a tort e sens rahó, en lo present mes de juny, appellà a aquella dita Pasqual[a] en presència de m[o]lts «bagassa, lària, puta, alcavota, òrrea, merdosa, que-l *banyut* de to[n] marit fotut no te n'ajudara»" (p. 262, l. 4).

al català del *Lexicon llatí-espanyol* (Salamanca, 1492) i del *Dictionario ex hispaniensi in latinum sermone* (Salamanca, 1495?) de Nebrija (*cf.* Colón / Soberanas 1986: 60, 65-73): “*cornut ab desonra*. Curuca, e” (13r), que tradueix l’original de Nebrija: “cornudo en denuesto. Curuca, e”, i continua en els diccionaris successius: “*cornut, o qui té la muller puta*” (Torra 1653), “*cornut, cabró*. Homo curruca. Maritus, cuius uxor moechatur. Homo, cuius uxur adultera est” (Lacavalleria 1696), i en els posteriors. Seguint aquesta tradició i l’ús habitual, Fabra incorporà el substantiu masculí *cornut* ‘marit enganyat per la muller’ (*DGLC*). En canvi, el *DIEC*, el *DNV*, el *DDLC* i el *GDLC* l’inclouen en masculí i femení: *cornut, -uda* ‘a qui la seva parella és infidel’ (*DIEC, DDLC*), ‘dit de la persona enganyada pel seu cònjuge o parella’ (*GDLC*), ‘enganyat per part del cònjuge o de la parella’ (*DNV*), els dos primers com a entrada secundària de *banyut, uda*.

També en les altres llengües romàniques s’usa únicament, o bàsicament, en masculí. En francès *cornu* i *cornard* ‘mari trompé, cocu’ (1608) (*DHLF, TLFi, FEW*, 2, 1206-1207), en occità antic *cornut* ‘cocu’ (*DOM*), en italià *cornuto* ‘marito di donna infedele’ (segle XIV) (*DELI, TLIO, GDLI, DEI*),¹⁰ en castellà *cornudo* id. (segle XII) (*NTLE, NTLLE, CORDE*)¹¹.

L’aplicació d’aquest terme al marit d’una dona infidel, tot destacant-ne el caràcter de víctima, i no a la inversa, segurament té relació amb el fet que l’adulteri femení era considerat molt més greu que el masculí, ja que era una amenaça per a la família, que posava en perill la successió de fills legítims concebuts per la dona, per això la legislació atribuïa una major gravetat a l’adulteri de la dona casada¹². A més, com comenta, Córdoba (1986: 582, 594-595), l’adulteri del marit no produïa deshonra per a la dona¹³, però el d’aquesta, com a dipositària de l’honor del marit i de la família, era molt més greu. I fins i tot l’adulteri de la dona podia provocar actes violents per part dels caps de família, obligats a defensar l’honor tacat.

Vegem un parell d’exemples procedents dels processos consultats que il·lustren el valor que hom concedia a l’honor en la societat tradicional, i com l’honor del marit i de la família depenia de la conducta sexual de la dona.

Quan Miquel Ivanyes ha de partir de viatge, abans d’anar-se’n recorda a la seua dona la responsabilitat familiar i personal que té amb el marit i amb la família: “digué a la dita na Bàrbera Balaguer, muller de aquel, supplicant, cosses que convenien a la *honra* de aquel y de sa cassa y *honra*” (41, 2-3), i que “miràs per ella [per la casa] y per sons bens, com bona muller hera obligada” (3). L’adúltera deshonrava el marit, però també la família, tant la del marit com la seua pròpia, i la societat en general, ja que representava una amenaça per a una de les institucions bàsiques de la societat tradicional, com era el matrimoni. Bàrbera Balaguer, a pesar dels advertiments del seu marit, aprofita l’absència d’aquest, per abandonar la casa familiar i anar-se’n amb el seu amant, Miquel Ferrandis, “poch [te]ment la *honra de Déu y del marit, parents, amichs y del món*” (41, 6-7), i, en general, “la *honra del món*” (41, 5).

En el segon exemple que volem reportar, Catarina Calabresa, que ha estat acusada d’adulteri pel seu marit, i, en conseqüència ha estat empresonada per les autoritats, a l’espera del judici, sol·licita formalment al seu marit, Antoni Pérez, que li proveesca els aliments necessaris per al manteniment. Aquest, però, al·lega que no li pot proporcionar els aliments sol·licitats “per haver aquella delinquit contra la *honrra* del dit supplicant, marit de aquella, y per dita rahó no pot reportar comodo ni profit algú del delicte per aquella comés” (286, 129)

3. Amigar-se / amistançar-se

Per a la manifestació de la convivència habitual de dues persones com a parella sense contraure matrimoni, es documenten el participi *amigat*, en les expressions *estar (un home i una dona) amigats*: “los dits Canton y Anna Rodrigues *estan amigats* y fan vida maridable com si foren marit y muller” (713, 7), *estar amigat (un home amb una dona)*: “de *haver estat amigat* ab la dita delada” (132, 12), i *viure amigada (una dona) (amb un home)*: “que la dita Maria del Rey és dona que acostuma de lliurar son cos a qui lo y demana, e que *viu amigada* ab uns y altres” (286, 72), els substantius *amigat, ada*: “contra los *amigats* e concubinaris” (132, 12), *amic* ‘concubinari’: “que ha entés de la matexa Maria, per ço que u ha dit a ell, testimoni, que estava prenyada y que tenia per *amich* a un jove” (286, 152)¹⁴, *amiga* ‘concubina’: “estava en la present ciutat de València Gaspar Canton, juntament ab Anna Rodrigues, sa *amiga*, fent vida maridable, menjant y dormint junts, y cohabitant en una matexa casa” (713, 5), “hi-s recullgué en casa de una dona en companyia de la qual estaven e solien estar e habitar lo dit Lorens Sant Joan y la ama del dit Filibert *amiga* del dit Lorens” (258, 7v), i *amigament* ‘concubinat’: “la dita Anna Sandarines, de l’*amigament* que aquella tenia ab lo dit Joseph Bau, [...] a parit tres vegades” (731, 6r).

Amiga (del llatí *AMICA*) s’usa “des dels orígens (com també *amic*) ja en el sentit d’‘amada’, sovint pejorativament” (*DECat*, I, 260)¹⁵. En el *DCVB* *amic, iga* ‘concubi’ (Desclot: *Crònica* [“amiga”], *Metge: Lo somni* [“amigues”], doc.

¹⁰ En el *GDLI* es defineix com “espressione ingiuriosa per designare il marito tradito dalla moglie (o la moglie tradita dal marito)”, però en tots els exemples que aporta fa referència al masculí.

¹¹ Sobre les diverses hipòtesis que s’han donat per explicar aquest sentit figurat, *vid. DE, DHLF, DELI, NTLE*.

¹² *Vid. Sánchez Herrero* (2008: 114), *Iñesta Pastor* (2008: 623-625) i *Lázaro Guillamón* (2018: 92-95). En els *Furs* de València l’adulteri només apareix sancionat quan era comés per la dona.

¹³ La deshonra de la dona, en canvi, consistia en la pèrdua de la virginitat fora del matrimoni (*vid. Sánchez-Cid* 2011: 57).

¹⁴ Més avant es diu que Maria del Rey “és concubina del dit Anton Pérez e criada de aquell” (286, 162).

¹⁵ També en altres llengües romàniques. En francès *ami, amie* ‘amant’ (*DHLF*), en italià *amico, amica* “l’uomo amato, la donna amata (designa un libero rapporto amoroso: e spesso una relazione illecita, adultera)” (*GDLI*, I, 391), en castellà *amigo, amiga* “por eufemismo se dice de la persona con que otra tiene trato ilícito” (*DCR*, I, 426).

1578 [“amich o concubinari special”]); en el *DAG* (I, 82) amb el sentit de ‘concubina’ només es registra el femení: *amiga* ‘concubina’ (1ª doc. Eiximenis: *Libre dels Àngels*), com també en el *VLCM* de Farauo, que el documenta en diverses fonts medievals. En el diccionari de Torra (1653) també es recull només en femení: *amiga* o *amigada*. “Amica, ae. Amasia, concubina. Soror, sororis”, *amiga de casat* “Pellex, icis”, *amiga de solter*. “Pallace, es. Pallaca, ae”¹⁶, i, encara al segle XIX i principis del XX, diversos diccionaris, amb el sentit d’‘amistançada’, registren només la forma femenina: “*Amiga*. Concubina. *Manceba, barragana*. Pellex” (*DCCL*), “*Amiga*. *Amancebada*” (*DLC*), “*Amiga*. Concubina. *Manceba, barragana, amiga, daifa*. Pellex. *Concubine, maîtresse*. Concubina, druda” (*DCCL-FI*), “*Amiga*. *Barragana. Dama, daifa, manceba*” (*NDMCC*), “*Amiga*. Concubine, maîtresse. *Amiga // Amistançada*” (*DCFC*), “*Amich, ga* [...] f. v. *Amistançada*” (*DCC*). Aquesta preferència per la forma femenina *amiga* per referència al concubinat en diverses fonts lexicogràfiques catalanes¹⁷, tant en diccionaris i vocabularis històrics com en diccionaris plurilingües antics, deu tenir a veure amb el fet que el discurs amorós tradicional majoritàriament és masculí, i que la perspectiva dominant en les unions extraconjugals era la masculina, mentre que la pitjor reputació requeia sobre la dona amistançada¹⁸.

El *DCVB* i el *DECat* (I, 261) registren *amigar-se* com a verb pronominal, i el documenten per primera vegada en el diccionari de Nebrija¹⁹. En realitat, en l’adaptació del *Vocabulario español-latino* de Nebrija feta per Busa (1507) es troba “*amigar, fer amics*. Amico, as, avi” (6r), com en l’original castellà: “*amigar, hazer amigos*. Amico, as, avi”, sense indicar que siga pronominal. En el *DCVB* *amigar-se* té els sentits de ‘fer-se amic’, i d’‘unir-se sexualment fora del matrimoni’, aquest sense documentació²⁰. En el *DAG* (I, 82) *amigar-se* ‘amancebarse’ es documenta al segle XVI.

D’ací deriva *amigat*, -ada ‘que té amics’ (1362), sentit antic, i ‘amistançat, -ada’ (1580) (*DAG*, I, 82; *DECat*, I, 261; *DCVB*). Pel que fa a aquesta segona accepció, en el *CICA* se’n troben exemples del segle XVI, procedents de Lleida, de les Illes i de l’Alguer, i en el *CIVAL* es localitza ja al segle XV, en terres valencianes: “que lo justicia hic provehixa fer los remeys de justícia, per manera que les dones *amigades* buyden la vila e vagen al lloch publich” (1450, *Història de la cultura valenciana II*, p. 677), “sobre lo fet dels homens e dones *amigats* e *amigades*” (1457, id., p. 713)²¹. En el diccionari de Busa (1507) també es registra “*amigat*. Concubinari, ii” i “*amigada ab home no casat*. Concubina, pallaca, e” (6r), que no figuren en el seu model, el *Dictionario ex hispaniensi in latinum sermone* de Nebrija (1495?)²², i que, per tant, hem de pensar que són originals seus, d’acord amb l’ús català del seu temps²³. I com hem vist més amunt, també apareix *amigada* en Torra (1653)²⁴, juntament amb *amiga*: “*amiga* o *amigada*. Amica, ae. Amasia, concubina. Soror, sororis”.

El substantiu *amigament* ‘concubinat’ es registra en el *DCVB*, com a valencià, però sense documentació, i no el recullen el *DECat*, el *DAG* ni el *VLCM*. No figura tampoc en el *DGLC*, en el *DIEC* ni en el *DDLC*, però sí que el recull el *DNV*. Ja es troba en el diccionari de Busa (1507), que després d’“*amiga de casat*. Pellex, icis” incorpora l’entrada “*Amigament* axí. Pellicatus, pellicatus”, i després d’“*amich* o enamorat. Rivalis, rivalis”, l’entrada “*Amigament* axí. Rivalitas, atis” (6r); en el *Dictionario* (1495?) de Nebrija, font de Busa: “*abarraganada de casado*. Pellex, icis”, “*abarraganamiento assí*. Pellicatus, us”, i “*combleço*. Rivalis, rivalis”, “*combleçadgo assí*. Rivalitas, atis”. I en la part llatí-català de Busa: “*pellex, icis*. *Amiga de casat*”, “*pellicatus, us*. Aquell *amigament*” (58r), que en l’original *Dictionarium latino-hispanicum* (1492) eren “*pellex, icis, por manceba de casado*”, “*pellicatus, us, por el abarraganamiento*”²⁵. Per tant, la forma *amigament* és originària de Busa, per traduir els castellans *abarraganamiento* i *combleçadgo*²⁶ del seu model.

Juntament amb aquests mots, en català es coneix també *amistança* ‘amistat’ (Llull), ‘concubinat’ (*DCVB*, *DAG* segle XV), derivat d’*amistat* (del llatí vulgar *AMICITATE)²⁷, amb canvi de sufix, d’on el verb *amistançar* ‘reconciliar, fer amics’ (1373), ‘contraure amistat’ (segle XV), ‘unir-se per fer vida marital fora del matrimoni’²⁸, i els derivats d’aquest *amistançat* i *amistançament* (cfr. *DCVB*; *DAG*, I, 83; *DECat*, I, 261; *DE*).

¹⁶ En el *Vocabularius* de Busa (1507) apareix “*amich de dona*. Amator, amasius”, “*amiga de home*. Amica, amasia, e” (6r), com en la seua font castellana: “*amigo de muger*. Amator, oris, amasius”, “*amiga de varón*. Amica, e, amasia”, però per referència a les amants dels casats, inclou només la versió femenina: “*amiga de casat*. Pellex, icis” (6r) i “*pellex, icis. Amiga de casat*” (58r), com en Nebrija (1495?), amb *manceba*: “*manceba de casado*. Pellex uxoris”, que aplica també als fadrins: “*manceba de soltero*. Concubina, e”.

¹⁷ També en francès “la valeur ancienne, érotique et amoureuse” d’*ami*, e resta activa en francès modern “surtout au féminin (*son amie*)” (*DHLF*, 113).

¹⁸ Córdoba (1996: 136-137) es refereix al fet que, a pesar que les parelles que vivien en concubinat compartien els béns, la relació no era igualitària, ja que la dona estava sota la potestat masculina i, a més, era molt pitjor considerada socialment que l’home.

¹⁹ Segons el *DCVB*, *amigar-se* prové del llatí AMICARE; en canvi, segons el *DE*, deriva d’*amic*.

²⁰ En el *DECat* no es defineix.

²¹ En castellà *amigado* i *amigada* ‘amistançat, -ada’ es documenten també des del segle XV, i a finals del XIV en unes *Ordinaciones de la ciudad de Barbastro* de 1396 (*CORDE*).

²² En el *Dictionarium latino-hispanicum* (1492) figura “*concubina, e*. La manceba abarraganada”.

²³ Segons Colón / Soberanas (1985: 69), “la impressió general és que la pàtria de l’adaptador ha d’ésser a la part septentrional del Principal”.

²⁴ Segons Colón / Soberanas (1986: 107), Pere Torra, professor de la Universitat de Barcelona, era probablement fill de la Plana de Vic.

²⁵ En el *Vocabulario español-latino* (1495?) *abarraganamiento*.

²⁶ El cast. *combleçadgo* és l’abstracte corresponent a *combleza* ‘rival en concubinat; rival en amor; concubina’ (vid. *DCECH*, II, 153-156).

²⁷ També *amistat* podia usar-se amb el sentit de ‘concubinat’. Així es documenta en el *Tirant lo Blanch* (*DCVB*), i el trobem en textos dels segles XVI i XVII: “la dita Elisabet Vasques y de Martínez dix que tenia *amistat* y amors carnals en cert home de Carcaxent” (1582) (Barberà 2018: 108), “al qual havia cassat sols a fi de que dexàs la *amistat* y correspondència carnal de la proposant” (1660) (Garcia i Osuna 2003: 199).

²⁸ Encara que el *DCVB*, el *DECat* i el *DAG* no aporten documentació antiga d’aquesta accepció d’*amistançar-se*, es documenta ja al segle XV (*CICA*: Decameró).

Fabra (*DGLC*), respecte a les relacions de concubinat, només accepta *amistança* ‘tracte il·lícit i habitual d’home i dona, amistançament’ i els derivats *amistançar-se*, *amistançament* i *amistançada* ‘dona que té tracte il·lícit i habitual amb un home’²⁹, i recull *amigar-se* només amb el sentit de ‘fer-se amics, amistar-se’. Fabra seguia així, a més de l’ús que coneixia en el català del Principat, la tradició de la majoria de diccionaris catalans del segle XIX i principis del XX, que donaven preferència a *amistançar-se*, *amistançat*, perdut ja el sentit antic d’amistat, i, o bé no recollien *amigar-se* i *amigat*, *ada* amb referència al concubinat, o bé els consideraven antiquats³⁰. En canvi, els diccionaris valencians del segle XIX recullen *amigar(-se)*, *amigat* i *amigament* com a formes habituals, d’acord amb l’ús valencià del seu temps³¹. Aquests mots, si atenem els processos consultats, eren també habituals en valencià als segles XVI i XVII, i, tenint en compte les dades del *CICA* i els testimonis de Busa i de Torra³², segurament també eren usats en altres contrades de llengua catalana, encara que després decaigueren, davant la concurrència d’altres formes³³.

El *DIEC* i el *GDLC*, juntament amb *amistançar-se*³⁴, *amistançat*, *amistançada*, *amistançament* i *amistança*³⁵, donen entrada a *amigar-se*, si bé com a forma secundària d’*amistançar-se*³⁶; el *DDL* afegeix també *amigat*, *amigada* ‘amant’. Per la seua part, el *DNV*, d’acord amb l’ús valencià més habitual, inclou *amigar-se*, *amigat*, *-ada* i *amigament* com a formes preferents, i *amistançar-se*, *amistançat*, *-ada*, *amistançament* i *amistança* com a secundàries.

4. Enamorats i enamorades

La relació de concubinat s’expressa també amb *enamorat*, *enamorada* i amb l’adverbi *enamoradament*. Documentem *enamorada* formant parella sinonímica amb *pública concubinària*: “la dita na Bàrbera Yvanyes e de Balaguer és estada y és vista estar y cohabitar públicament en la dita alqueria e cassa del dit en Martí Ferandis, menjant, dormint, cohabitant ab aquel com ha *enamorada* y pública concubinària, per molts dies e messos” (41, 6), i *enamorats* i *enamorats carnalment* ‘home i dona que viuen en concubinat’: “lo dit en Martí Ferandis e na Bàrbera Yvanyes an tengut y tenen amors carnals y an vixcut y viuen com a *enamorats carnalment*, y aquells han vist e stat y cohabitats en la dita alqueria y en moltes altres parts y en la present ciutat com ha *enamorats* y [c]onc[u]binaris” (41, 6). Amb un sentit similar, es troba l’adverbi *enamoradament*, en l’expressió *viure (un home i una dona) enamoradament* ‘viure amistançats’: “lo dit en Martí Ferandis huna y moltes voltes y la dita Bàrbera Yvanyes an tengut y tenen entre si còpula carnal y viuen *enamoradament*” (41, 7).

També es documenta, al segle XVI, en masculí *enamorat* ‘amant, home que té relacions sexuals amb una dona amb la qual no està casat’: Elisabet Vasques, casada amb Jordi Martínez, mostrà a Francina Alfagerina “dos mocadors per a donar a son *enamorat*” (1582) (Barberà 2018: 110), un home de Carcaixent, amb qui “tenia amistat y amors carnals” (id., 108).

En el *DCVB* es recull *enamorada*, substantivat, antic, amb el sentit de ‘dona que té relacions il·lícites amb un home’, documentat en els *Costums de Tortosa* (segle XIII)³⁷. Amb aquest sentit es documenta també *enamorada*, al segle XV, en el *Dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*: “XIII de jener, any LXVIII, lo magnífich en Guillem Çaera, racional de València, hoy missa ab la senyora na Johana, filla que s diu de mossén Caròs, la qual lo dit racional avia tengut per *enamorada* e n tenia dues filles, e en aquel cas prenyada grossa” (*CIVAL*, p. 329). En el *DAG* (III, 160) *enamorada* “novia, promesa, querida”, als segles XV i XVI, però sense aportar-ne documentació. No figura en el *DIEC* ni en el *DDL*, però sí en el *GDLC*, en femení, *enamorada* ‘amistançada’, com a veu antiga, i en el *DNV*, en masculí i en femení: *enamorat*, *ada* ‘amigat’, també com a veu antiga.

²⁹ Curiosament, com hem vist que ocorria amb altres diccionaris amb *amiga* ‘concubina’, Fabra només recollia la forma femenina *amistançada*. Amb anterioritat, el *DCC* distingia entre l’adjectiu *amistançat*, *da* ‘abarraganado’ i el substantiu *amistançada* ‘querida, manceba’.

³⁰ En efecte, en el *DCCL* *amistansarse* ‘amancebarse’, *amistansat*, *ada* ‘amancebado, da’, i, com a antics *amistança* ‘amistat’, *amigar* ‘fer a dos personas amigas’, *amigat* ‘amancebado’ i *amigament* ‘amancebamiento’; en el *DLC* *amistansarse* ‘Amancebarse, amistanzarse, enredarse. Scortor, aris’, *amistansat*, *da* ‘Amancebado. Conditor’, i com a antiquats *amistansa* ‘aliança. Amistat’, *amigar* ‘fer a dos personas amigas’, ‘ferse amichs’, *amigat*, *da* ‘amancebat’ i *amigament* ‘amancebament’; en el *DCCLFI* *amistansarse* ‘amancebarse, tenir tracte il·lícit habitual home i dona’, *amistansat*, *da* ‘participi passat de amistansarse’, i com a antics *amistança* ‘amistat’, *amistansa* ‘aliança’, *amigar* ‘unir en amistat a dos personas’, ‘ferse amigs’, *amigat*, *da* ‘amancebat’ i *amigament* ‘amancebament, abarraganament’; en el *DCFC*: *amistançar-se* ‘être en concubinage. Devenir amoureux. Amancebarse’, *amistançat*, *da* ‘amouraché. Amancebado, abarraganado’, i en l’*EMC* *amistansarse* ‘amancebarse, enredarse’, i *amigar* ‘ferse amich’.

³¹ En Escrig (1851) *amigar* ‘amistar o unir en amistad, etc. [...] Asimismo se usa solo recíprocamente y significa amigarse o amancebarse’, *amigat*, *gá*, *gada* ‘amistado. Amigado o amancebado’, *amigament* ‘amancebamiento’, i *amistansa* com a forma secundària d’*amistat*; en *EscLI* *amigar* ‘amigar, amistar. Unir en amistad. Reconciliar a los enemistados’, *amigarse* ‘amancebarse, abarraganarse. Contraer amancebamiento’, *amigat*, *á*, *da* ‘amistado, da. Amancebado, da. Abarraganado, da’, *amigament* ‘amigamiento. Amancebamiento, abarraganamiento’, i com a antic *amistança* ‘amistad’; i d’una forma similar en *MGad*, que incorpora, a més a més, les entrades *amigadament* ‘amancebadamente, con mancebia’ i *amigant-se* ‘amancebándose’.

³² De fet, Busa i Torra recullen aquestes formes, i no *amistança* i els seus derivats. També *amigat* i *amigada* en els *Edictes e crides fetes* (Barcelona, 1626, caps. 69, 70).

³³ Segons l’*ALDC* (m. 471 ‘Amistançar-se’) i el *PALDC* (m. 348 ‘Amistançar-se’), *amigar-se* actualment es fa servir en gran part del valencià, a l’Alguer i en alguns punts ribagorçans.

³⁴ En aquest cas amb dos sentits: el de ‘contreure amistançament’, i l’antic ‘contreure amistat’.

³⁵ Amb el sentit d’‘amistançament’, i l’antic d’‘amistat’.

³⁶ I també amb el sentit de ‘fer-se amics’.

³⁷ Amb aquest sentit no es registra en el *DECat*, en el *DAG* ni en el *VLCM*.

Apareix primerencament en la nostra lexicografia, en el *Liber elegantiarum* (1489) de Joan Esteve, juntament amb *dona pública o cantonera*: “Dona pública, o cantonera o *enamorada*. Mulier adultera. Pellex. Meretrix”. Després figura en les adaptacions de Nebrija fetes per Gabriel Busa (1507), no sols en femení sinó també en masculí: “*enamorat comsevulle*. Amator, amasius, ii”, “*enamorada*. Amica, e, amasia, e” (19v)³⁸. En Lacavalleria (1696) figura *enamorat* amb el sentit de ‘festejador’, i així continua en els diccionaris del segle XIX (*DCCL, DLC*), però com a antic. Encara que aquest és un sentit diferent al que ara ens ocupa.

Es coneix també en altres llengües romàniques. En francès antic, en femení, *amoureuse* ‘concubine’ (1530), ‘amante, maîtresse’ (1549), ‘femme galante’, *femme amoureuse* ‘femme galante’ (1400-1488), *amerousete* ‘maîtresse’ (segles XIII-XIV) (*FEW*, 24, 475-476; *DHLF*, 120-121). En castellà, a més de Nebrija, es troba en diversos diccionaris antics, en alguns només en femení (*enamorada*) i en altres també en masculí (*enamorado*). Com en Nebrija, hi designa l’amant, però Hornkens (1599) inclou també *mujer enamorada* ‘fille de ioye; meretrix’³⁹, i el *DRAE* (des de l’edició de 1791) recull *enamorada*, com a forma antiga, també amb aquest sentit (“ramera, muger de mala vida. Meretrix”)⁴⁰ (*NTLE, NTLLE*). Igualment, en el *DCR* (III, 254), *enamorado, a*, “por extensión se aplica al hombre mujeriego y a la mundana o mujer que vive del amor mercenario”, documentat, tant en masculí com en femení, en *La Celestina*.

La motivació d’aquest ús d’*enamorat* i *enamorada* ‘amistançat, amistançada’ potser s’entén millor si es té en compte la concepció tradicional del matrimoni, entès com el nucli fonamental de la família. Per això, sovint era concertat pels pares, o les famílies, d’acord amb els interessos familiars, tenint poc o gens en consideració la voluntat dels contraients (*vid.* Díez Bedmar 1999), o, com diu López Beltrán (1995: 89), “era más un contrato económico que la consecuencia lógica del cariño y la atracción sexual”. De manera que l’amor no era un valor bàsic del matrimoni, i, per això, contra les normes socials reconegudes, sovint era buscat fora d’aquest⁴¹. D’altra banda, caldria considerar la naturalesa ambivalent del terme *amor* al llarg de la història, que oscil·la entre els valors cortesos i idealitzats i l’erotisme i la sexualitat; aquests darrers expliquen les denominacions franceses *femme d’amour, fille d’amour* o *maison d’amour* (*vid.* *DHLF*, 119-120), o els termes *enamorat, enamorada*, i els equivalents d’altres llengües romàniques, referits al concubinat, o a la prostitució, en el cas de les dones. També explica altres usos pejoratius o burlescos de l’amor, presents en la fraseologia, en relació amb la manca de sensatesa dels enamorats i de l’enamorament⁴²: *estar enamorat com un ase* (o *com un ruc*) (*DF*), *Pensen els enamorats que tothom té els ulls tancats*, *Juraments d’enamorat, no els creu tot home sensat* (*DCVB*), *enamorar-se follament de una persona* (Lacavalleria 1696: 367), *cfr.* fr. *enamourer* ‘s’attacher de manière excessive ou ridicule (à quelqu’un ou à quelque chose)’, i *s’amouracher* que implica també “un attachement injustifié, excessif, passager” (*DHLF*, 120-121).

5. Concubines i concubinaris

En els processos consultats, l’amistançament es declara també amb el substantiu *concubinari, concubinària*, i amb l’adverbi *concubinàriament*, en l’expressió *viure concubinàriament*: “totes les persones que conxen al dit Martí Ferandis e na Bàrbera Yvanyes diran e testificaran [...] que aquels tenen amors carnals y *vihuen concubinàriament*” (41, 7). Joan Beltran, bastaix, “que tenia amors carnals ab Cathalina Pérez”, afirma que la va deixar el “dia que fonch preconisada la pragmàtica parlant dels *concubinaris* e amigats” (132, 12); el procurador fiscal Nofre Oller “diu que los dits delats [Jaumot de la Ras i Castellana Garcia] són *concubinaris* públics e per ço són encorreguts en moltes penes” (7, 6). I, com hem vist més amunt, en un procés de 1547 es documenta el femení *concubinària*, per referència a la dona amistançada.

En el *DCVB*, el *DECat* (II, 1027), el *DAG* (II, 237), el *VLCM* i el *DE*, com a entrada, només es registra en masculí *concubinari* (i ant. *concopinari*) ‘el qui cohabita amb concubina’ (*DCVB*), ‘aquell que viu en concubinatge’ (*VLCM*)⁴³, documentat des d’Eiximenis⁴⁴. El femení corresponent a *concubinari*, segons aquests diccionaris, és *concubina* ‘dona que cohabita amb un home com si aquest fos el seu marit’ (*DCVB*)⁴⁵, ‘dona que viu i cohabita amb un home que no és el seu marit’ (*VLCM*)⁴⁶, documentada a principis del segle XV en sant Vicent Ferrer, i la variant *concopina* en Eiximenis⁴⁷. En la documentació del *CICA* i del *CIVAL* s’observa habitualment aquesta correspondència: femení *concubina* (*concupina, concopina*) - masculí *concubinari*.

³⁸ En el *Dictionario ex hispaniensi in latinum sermone*: “*enamorado*. Amator, oris, amasius, ii”, “*enamorada*. Amica, e, amasia, e”.

³⁹ Segons López Beltrán (1995: 100), als segles XV i XVI, existia a Màlaga una prostitució més o menys clandestina, exercida per les anomenades *mujeres enamoradas*, les quals optaven per la prostitució per a tractar de resoldre els seus problemes, però es negaven a treballar al prostíbul de la ciutat.

⁴⁰ Aquesta accepció d’*enamorada* continuarà en les edicions ulteriors del *DRAE*.

⁴¹ Iñesta Pastor (2008: 623) afirma que l’adulteri “debio de ser un delito corriente en la sociedad valenciana”, i recorda que fou el delictes de naturalesa sexual que suscità una major preocupació tant en la legislació com en la societat valenciana.

⁴² Cal tenir en compte les crítiques dels moralistes a l’amor físic, considerat sovint com una follia i una via de perdició.

⁴³ Del baix llatí *CONCUBINARIU* id. (*DCVB, DE*). En baix llatí *CONCUBINARIU* deriva de *CONCUBINA* (*vid. TLFi*).

⁴⁴ Es troba ja a la primera meitat del segle XIV: “Encara, que públicament és *concubinari*, enaxí que avent muller té amiga” (*CICA*: Clams II, p. 243, l. 9).

⁴⁵ El *DCVB*, en efecte, no registra l’entrada *concubi*, però en la definició d’*amic, -iga*, la quarta accepció és “concubi”.

⁴⁶ Del llatí *CONCUBINA* id. (*DCVB, DECat, DE*).

⁴⁷ La forma *CONCUPINA* es documenta a finals del segle XIII (*CIVAL*: *Llibre d’establiments i ordenacions de la ciutat de València*), i *concubina* des del darrer quart del segle XIV (1381-1382, *CICA*: Sueca, p. 120, 134, 139, 141, 142).

Si bé, com es comprova en el procés de 1547, el plural *concupinarius* podia aplicar-se conjuntament a l'home i la dona que vivien en concubinat, i el femení *concupinària* podia designar la concubina. Igualment, Busa (1507) inclou *concupinari* i *concupinària*, traduint, respectivament, el llatí *concupinus* i *concupina*: “concupinus, i, per lo *concupinari*”, “concupina, e, *concupinària*” (23r). Es tracta d'una traducció diferent a la de l'original de Nebrija (1492): “concupinus, i, por el abarraganado”, “concupina, e, la manceba abarraganada”⁴⁸, i, per tant, hem de pensar que la faria d'acord amb l'ús català del seu temps.

El *DECat* (II, 1027) registra el masculí *concupí* l'any 1696 en el *Gazophylacium* de Lacavalleria⁴⁹. Aquest diccionari, en efecte, inclou *concupí* com a forma secundària d'*amancebat*: “*concupí*. V. Amancebat”, i juntament amb aquesta recull les entrades “concupina. V. Amancebada” i “concupinatje. V. Amancebament”.

Els diccionaris del segle XIX registren *concupina* i *concupinari*, i alguns també *concupí*. En el *DCCL*, en el *DLC*, en el *DCCLFI*, en *EscLl* i en *MGad concupí* figura com a variant secundària de *concupinari*, i el primer i el tercer el consideren antiquat. El *DMC*, el *NDMall* i Febrer i Cardona, per referència a l'amistançament, només recullen *concupina* i *concupinari*, si bé el *NDMall* registra *concupí* però amb un sentit diferent: “*concupí*. El paciente en el acto sodomítico. *Bardaje. Concupino*”⁵⁰. Igualment, els diccionaris del segle XX anteriors al *DGLC* registren *concupina* i *concupinari* (*DCC*, *DCFC*⁵¹, *EMD*, *Pal-las*)⁵². D'acord amb aquesta tradició, el *DGLC* va incloure *concupina* ‘dona que cohabita amb un home com si aquest fos el seu marit’ i *concupinari* ‘el qui viu amb una concubina’, però no *concupí*, ni tampoc *concupinària*. En canvi, el *DIEC* i el *DNV*, inclouen el substantiu *concupí*, *concupina* ‘persona que viu en concubinat’, i *concupinari*, *concupinària*, adjectiu i nom, com a variant secundària de *concupí*, *concupina*. El *DGLC* i el *DDL* també recullen *concupí*, *concupina* ‘persona que fa vida marital amb una altra sense ésser-ne cònjuge’, però afegeixen el sentit històric de *concupina* ‘dona sotmesa a un home amb qui conviu i manté relacions sexuals sense estar casats, considerada de categoria inferior a l'esposa legítima’ (*DDL*).

Així, doncs, en català, *concupí*, a diferència de *concupina*, és un mot d'escassa tradició. En la llengua antiga, juntament amb el femení *concupina* es feia servir habitualment el masculí *concupinari*. A partir d'aquest, es degué formar el femení *concupinària*, que documentem des de principis del segle XVI. I aquest és la base de l'adverbi *concupinàriament* ‘en concubinat’, no registrat en els diccionaris històrics ni normatius⁵³.

En altres llengües romàniques s'observa també que el femení derivat del llatí *CONCUBINA* es documenta abans que el masculí corresponent. En castellà *concupina* es documenta ja a la primera meitat del segle XIII, i *concupinario* a la primera meitat del XV⁵⁴, però *concupino* no s'hi recull fins al segle XVII, i *concupinaria*, com a adjectiu al segle XVI, però com a substantiu no es documenta fins al segle XIX (*CORDE*, *CDH*, *CE*). En francès *concupine* (des de 1213), *concupinaire* ‘celui qui vit avec une concupine’ (des de 1391), com a masculí plural *concupinaires* ‘personnes qui vivent en concubinage’ (des de 1753), *concupin* ‘celui qui vit en concubinage’ (primera meitat segle XIV), ‘homosexual’ (segle XVI) (*DHLF*, *TLFi*, *FEW*, 2, 1014-1015)⁵⁵. En occità antic es documenta només el femení *concupina* (segle XIV) (*FEW*, *DOM*). En italià *concupina* ‘donna che vive con un uomo, con cui non è legata dal vincolo matrimoniale’ es documenta des de mitjan segle XIII (1252-1258), *concupinario* i *concupinatore* ‘chi vive in concubinati, chi convive con una donna che non è sua moglie’ des de 1396, i *concupino* ‘uomo che vive con una donna con cui non è legato dal vincolo matrimoniale’ en 1526 (P. Aretino), ‘chi ha una relazione amorosa con una donna sposata, amante’ al segle XIV, en sentit despectiu, sentit poc comú (*GDLI*, *DELI*, *TLIO*).

6. Amancebar-se i amancebament

En processos del segle XVII es documenten també els castellanismes *amancebar* i *amancebament*⁵⁶. Joan Baptista Broca denuncia que, durant els anys que estigué forçosament absent de casa, “lo dit Joseph Bau y la dita Anna Sandarines [...] han vixcut y són estats amancebats” (731, 6r), on veiem que apareix amb els verbs *estar* (*estar amancebats*) i *viure* (*viure amancebats*). En un altre procés del segle XVII l'oïdor “feu portar a la presó al dit Segarra y a la dita Catalina Diest, per [...] no fer vida aquell ab sa muller, per rahó de dit *amancebament*”

⁴⁸ En la part del diccionari català-llatí no es recullen *concupinari*, *concupinària*, segurament perquè no apareixien en l'original castellà-llatí (1495?).

⁴⁹ No es registra en el *DCVB*, en el *DAG* ni en el *VLCM*. *Concupí* no compta tampoc amb documentació antiga en el *CICA* ni en el *CIVAL*. Per tant, d'acord amb les dades documentals, segurament és una forma més recent que les anteriors.

⁵⁰ El *DDL* es fa ressò també d'aquest sentit de *concupí*, recollit en el *NDMall*. Encara que no recollit en el *DRAE* amb aquest sentit, així figura també en alguns diccionaris castellans del segle XIX (*NTLLE*), d'on degué traure'l Amengual. En francès mitjà també es coneixia *concupin* ‘celui qui se prête à des actes contre nature, homosexuel’ (*DHLF*, *TLFi*).

⁵¹ En 1905 *concupina* com a sinònim d'*amistançada* i *bagaga*, i en 1919 només d'*amistançada*.

⁵² En Rovira i Virgili (1919) també *concupí*: “*concupí*. Concupinario, que tiene concubina”.

⁵³ En el *DGLV* es recull, com a antiquat, un adverbi *concupinadament* ‘en concubinat’. En francès es coneix l'adverbi *concupinairement* ‘en concubinage’ (segle XVI) (*FEW*, 2, 1014).

⁵⁴ Covarrubias (1611) deia que la *concupina* era “la muger que duerme en el mesmo lecho con quien no es su legítimo marido, y él se llama *concupinario*” (*NTLE*). Per tant, segurament a l'època el masculí *concupinario* era el mot més habitual, per relació al femení *concupina*. De fet, els diccionaris espanyols de l'època recullen *concupinario*, però no *concupino*.

⁵⁵ En francès, segons el *DHLF* i el *TLFi*, el masculí *concupin* ‘celui qui vit en concubinage’ es va formar sobre el femení *concupine*, i tingué dificultats per a imposar-se, mentre que el francès mitjà *concupin* ‘homosexual; garçon d'un pédéraste’ provindria del llatí *CONCUBINUS*.

⁵⁶ En castellà són derivats de *mancebo*, *a*, del llatí vulgar hispànic *MANCIPUS (cf. *DCECH*, III, 819).

(714, 7). El *DCVB* registra *amancebar* ‘posar en concubinat’ i *amancebament* ‘concubinat’⁵⁷, que documenta per primera vegada en Lacavalleria (1696)⁵⁸. *Cfr.* altres exemples catalans dels segles XVI i XVII: “per temor que la jostísia no-l castigàs, com avia ya moltes voltes, per viure ab ella *amancebat*” (1572-1602) (*CICA*: Saconomina, Memòries, p. 216, l. 22), “Filleta, dos dimonis tenieu en lo cos per dos *amancebaments* que tenieu; esmena-vos, y no torneu altre vegada a pecar” (Cristòfol Mercader, *Vida admirable del siervo de dios, fray Pedro Esteve*, València, 1677, p. 269).

7. Fer vida maridable

També s'empra per a manifestar l'amistançament l'expressió *fer vida maridable* (*dues persones*): “perquè estaven aquells amigats y feyen *vida maridable* com si foren marit y muller” (713, 10). En el *DCVB* l'adjectiu *maridable* es registra amb els sentits de ‘que es pot maridar’, no documentat, i ‘marital’, aquest qualificat d'antic, i documentat només al segle XVII en el *Libre dels feyts d'armes de Catalunya* atribuït a Bernat Boades, també en l'expressió *vida maridable*: “No volia faer-ne *vida maridable* ab ella”. El *DECat* (V, 490) es limita a incloure *maridable* entre els derivats de *marit*, però sense més informació⁵⁹. No sembla ser un mot amb gaire tradició en català. En el *VLCM* només es documenta en el text citat del pseudo-Boades, i no figura en el *CICA* ni pràcticament en el *CIVAL*⁶⁰.

Apareix *maridable* en una de les primeres obres de la lexicografia catalana, el *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis* de Gabriel Busa (1507), on el traductor es va limitar a reproduir les paraules de l'original castellà, sense cap adaptació: en el diccionari català-llatí “*maridable* cosa, *maritalis*, e” (29r)⁶¹, i en el diccionari llatí-català: “*maritalis*, e., per cosa de marit e muller” (49r), traducció literal del castellà “*maritalis*, e., por cosa de marido y muger” (*Dictionarium latino-hispanicum*, 94r). No tornem a trobar-lo en la lexicografia catalana fins els diccionaris del segle XIX, que el registren referit a la vida conjugal, amb les mateixes definicions del DRAE, i en alguns diccionaris traduint literalment l'original castellà, o reproduint-lo en la mateixa llengua: *maridable* “dit de la vida que deuen fer el marit y la muller. *Maridable*. Vita quae coniuges decet” (*DCCL*)⁶², *maridable* “se aplica a la vida y unió que hi deu haver entre marit y muller o lo quels correspon. *Maridable*. *Maritalis*, conjugalis” i *maridablement* “ab unió y afecte maridable. *Maridablemente*. Conjugalter, conjugum more” (*DLC*)⁶³, *maridable* “se aplica a la vida y unió que debe haber entre marido y mujer, o a lo que a ellos corresponde” i *maridablement* “con vida, unió y afecto maridable” (*NDMall*)⁶⁴, *maridable* “*Maridable*. Aplícase a la vida y unió que debe haber entre marido y mujer o lo que a ellos corresponde”, *maridablement* “*Maridablemente*. Con vida, unió o afecto maridable” (*EscLI*)⁶⁵. Per tant, es comprova que la presència de *maridable* i *maridablement* en els diccionaris catalans antics està bastant mediatitzada pels diccionaris castellans.

Encara al segle XX, el *DCFC* de Bulbena, l'*EMC* de Fiter i el *Pal-las* inclouen *maridable* amb el sentit de conjugal, marital. Tanmateix, Fabra va substituir aquesta accepció, que devia veure com a antiquada, per ‘que està en estat de maridar-se’⁶⁶. Igualment, el *DIEC*, el *GDLC* i el *DNV* registren *maridable* amb aquest sentit⁶⁷.

En castellà es coneix una tradició major i més antiga de l'adjectiu *maridable*, usat sobretot amb el valor de ‘conyugal’, ‘marital’. Es documenta ja a finals del segle XIII: “gouernamiento *maridable*”, equivalent en el mateix text de “gouernamiento conyugal” (*CORDE*: *Castigos*. BNM ms. 6559, any 1293), i des de la primera meitat del segle XVI hi trobem amb freqüència l'expressió *vida maridable* (*CORDE*), que hem vist també en els nostres processos. En la lexicografia castellana apareix per primera vegada en Nebrija (1495?)⁶⁸, d'on, com hem vist, el tragué Busa. En francès *mariable* té també una llarga tradició, des de finals del segle XII, sobretot amb el sentit de ‘en état de se marier, nubile’⁶⁹, però tampoc no hi és desconegut amb el sentit de ‘conyugal’, en *mariable lit* ‘lit conjugal’ (*ca.* 1320) (*FEW*, 6/1, 350; *DHLF*; *DMF*)⁷⁰.

⁵⁷ No es registren en el *DECat* ni en el *DAG*.

⁵⁸ En realitat, Lacavalleria (1696: 29) recull *amancebat* ‘concupí’, *amancebada* ‘concupina’ i *amancebament* ‘concupinatje’.

⁵⁹ El *DE* deriva *maridable* de *maridar*. No es registra en el *DAG*.

⁶⁰ En aquest corpus només es documenta modernament en el *Diccionari ortogràfic* de l'AVL.

⁶¹ Amb les mateixes paraules en el *Vocabulario español-latino*.

⁶² En el *DRAE* (1791) *maridable* “que se aplica a la vida y unió que debe haber entre marido y muger. *Maritalis*, *conubialis*”.

⁶³ *DRAE* (1837): *maridable* “se aplica a la vida y unió que debe haber entre marido y mujer o lo que a ellos corresponde. *Maritalis*, *conjugalis*”, *maridablemente* “con vida, unió o afecto maridable. *Conjugalter*, *conjugum more*”. En el cas de *maridable* la traducció és literal, i fins i tot fent servir els mateixos mots llatins.

⁶⁴ Amb les mateixes paraules en el *DRAE* (1869).

⁶⁵ Amb les mateixes paraules en el *DRAE* (1884).

⁶⁶ La segona edició del *Pal-las* (1947) substituï la definició de la primera edició per ‘que està en estat de maridar-se’.

⁶⁷ El mot *maridable* no figura en el *DDL*.

⁶⁸ I des del darrer quart del segle XVI també amb el sentit de *casadero* (Hornkens, 1599), llatí *nubilis* (Percival, 1591), el qual es retroba, juntament amb l'anterior significat, en diccionaris espanyols dels segles següents (*NTLE*, *NTLLE*), encara que, amb aquest sentit, no el recull el *DRAE* en cap de les seues edicions. Per a Terreros (1787), *maridable* amb el sentit de “apto o apta para el matrimonio” és un ús jocós.

⁶⁹ Segons el *DHLF*, *mariable* i *immariable* “se sont surtout employés dans le contexte traditionnel de la fille à se marier”.

⁷⁰ En occità es coneix *maridable*, *mariable* ‘mariable’ (*TF*, *DOF*), i en italià *maritabile* ‘che è in età da marito’, ‘che può prendere marito’ (*NDM*), ‘che è da maritare’ (*DELI*), sembla ser modern, documentat des de 1869. Segons el *GDLI*, derivat de *maritare*.

8. Expressions referides a les relacions sexuals

Per referir-se a les relacions sexuals en general es poden usar diferents expressions. Moltes d'aquestes construccions estan formades amb l'adjectiu *carnal*, o l'adverbi *carnalment*⁷¹.

tenir un encontre (amb algú): “el dumenche passat ha fet huyt dies que parí un chich que tenia set messos, y que es féu prenada (sic) de *haver tengut un encontre* ab un altre home, estant apartada de son marit” (258, 10v).

jaure (o *jaure's*) *carnalment (amb algú)*: “e per haver-la vista *jaure carnalment* ab un home foraster” (286, 184), “tenint intent lo dit delat de efectuar son dampnat e deliberar propòsit de *jaure's carnalment* ab la dita Catherina Matheua” (258, 1v).

El verb *jaure* ‘tenir relacions sexuals’ es documenta ja al segle XIII (*DCVB*, *DECat*, IV, 887). Els diccionaris normatius només registren *jaure* o *jeure* com a intransitiu (*DGLC*, *DIEC*, *DNV*), però els diccionaris històrics també recullen el pronominal *jaure's* o *jeure's*. Segons el *DECat* (IV, 889), “fora del Principat s’havia dit *jeure's*, especialment sant Vicent Ferrer”. L’accepció eròtica d’aquest verb es troba també en altres llengües romàniques en els derivats de *IACERE*. En fr. antic *gésir* ‘coucher avec une personne d’un autre sexe, avoir un commerce charnel’, en oc. antic *jazer* (*FEW*, 5, 2), en it. *giacere* ‘congiungersi carnalmente, accopiarsi; fare all’amore’ (*GDLI*), en cast. *yacer* (*CORDE*; *DCR*, VIII, 984).

prendre amors carnals (amb algú): “que se n’anàs ab aquell e *prengué amors carnals* ab aquell” (29, 3).

lliurar son cos (una dona) (a un home): “que la dita Maria del Rey és dona que acostuma de *lliurar son cos* a qui lo y demana” (286, 72).

tractar-se i conèixer-se carnalment, tenir amors carnals, que hem vist més amunt.

tenir còpula carnal: “tingué *còpula carnal* ab lo dit Martí Ferandis huna e diverses voltes y en diverses parts” (41, 5), “que *han tengut còpula carnal*” (286, 199).

tenir tractes carnals (amb algú): “E dix que ell, testimoni, à hoÿt dir a la dita Maria que *tenia tractes carnals* ab hun jove velluter que creu s’és fet capellà” (286, 86).

tenir excés o *excés carnal (amb algú)*: “a hon *tingué excés carnal* ab la dita Catherina Matheu[a], llur criada, corrompen-la e avent-li sa virginitat” (258, 2r), “induhint-la per a que *tingués excés* ab lo dit Filibert” (id., 8v), en els dos casos referit a relacions sexuals il·lícites⁷², i en el primer text a una acció violenta.

tenir accés carnal (amb algú) o simplement *accés*: “la dita Margalida, sclava, de l’*accés carnal* que tingué ab lo dit Jaume Filibert, aquella s’enprenyà e parí un chic (258, 10r), “que lo dit supplicant no ha tengut ni té amors carnals ni *accessos* ab la dita Maria del Rey” (382, 143).

El *DCVB* registra el nom *accés*, referit al coit, però sense documentar-lo. Prové del llatí *ACCESSUS* ‘llegada, venida; acercamiento, aproximación; entrada’, participi passat d’*ACCEDERE* (*NDELE*). Altres acepcions d’aquest mot recollides en el *DCVB* es relacionen amb el significat que tenia el mot en llatí: *accés* ‘acte d’acostar-se per arribar a un lloc’, ‘tracte i comunicació personal amb algú’, documentades en el *Gazophylacium* (1696) de Lacavalleria⁷³, ‘entrada o pas d’un lloc a un altre’, de documentació més recent.

Recullen *accés* ‘còpula’ els diccionaris catalans del segle XIX (*DCCL*, *DLC*, *EscLI*, entre altres), però no va incloure aquesta accepció el *DGLC*, ni després el *DIEC*, ni el *DNV*, encara que sí el *DDLC*, que el documenta en Rusiñol. Comprovem que, a pesar que no el recullen els diccionaris fins a dates recents, ni tampoc els corpus textuals (*CICA*, *CIVAL*), era conegut en valencià al segle XVI⁷⁴.

En castellà sembla tenir una major tradició, tant documental com lexicogràfica. *Acceso* ‘coit’ es documenta en aquesta llengua des del segle XV, sovint en les expressions *acceso viril* i *acceso carnal* (*DME*, *CORDE*, *CDH*), aquesta segona coincident amb *accés carnal* que hem vist en el text valencià. En els diccionaris castellans *acceso* ‘còpula carnal’ apareix per primera vegada en Ayala (1693), i el recull el *DRAE* des de l’edició de 1770 fins l’actualitat (*NTLE*, *NTLLE*). Aquesta accepció, però, no sembla tenir correspondències conegudes en altres llengües romàniques, com el francès, l’italià o l’occità.

tenir conversació carnal (ab algú): “la dita delada e denunciada en dies passats, havent tengut amors e *conversació carnal* ab en Joan Beltran, bastaix” (132, 12), amb qui havia estat amigada fins que aquell la deixés; i, en el mateix text, s’usa per referència a la mateixa relació, simplement, *conversació*: “ha dextat la [...] *conversació* de la dita delada”, “per haver dextat lo dit Joan Beltran y ésser-se apartat de la companyia e *conversació* de la dita delada” (id.).

⁷¹ A més de les que documentem en els processos en els quals basem el nostre estudi, se’n poden citar altres: *comerç carnal* (*DCVB*), *correspondència carnal* (1660) (Garcia i Osuna 2003: 199), *delectació carnal* (*CIVAL*: Antoni Canals), *delit carnal* (*CICA*: Llull, “Meravelles I”, p. IV-201, l. 8), *obra carnal* (*CICA*: Eiximenis, “Dotzè”, p. 194, l. 26), *ajustament carnal* (*CICA*: Costums de Tortosa, p. 415, l. 3), *conjuncció carnal* (*CICA*: “Constitucions del convent de Sant Josep”, p. 65, l. 29), *còpula carnal* (*CIVAL*: Sant Vicent Ferrer), *acte carnal* (*CICA*: Canals, Confessió, f. 104va, l. 4), *plaers carnals* (id., f. 95vb, l. 1), *noces carnals* (*CICA*: Diàlegs, f. 68r, l. 20), *turpituds carnals* (*CICA*: Eiximenis, “Dotzè”, p. 116, l. 14), *amar carnalment* (*CICA*: Diàlegs, f. 13v, l. 12), *ajustar-se carnalment* (*CICA*: Questa, f. 103vb, l. 8), *pecar carnalment* (*CICA*: Llull, “Meravelles I”, p. IV-231, l. 1), *haver afer (amb algú) carnalment* (*CICA*: Marquès, f. 30r, l. 9), *fer sos afers carnalment (amb algú)* (*CICA*: Inquisicions, p. 265, l. 9), *acostar-se carnalment* (*CICA*: Eiximenis, “Dotzè”, p. 158, l. 18), *gitar-se carnalment* (*CICA*: Exemples, p. 152, l. 8), *haver carnalment (una dona)* (*CICA*: Alcavota, p. 105, l. 9), *delectar-se carnalment* (*CICA*: Perellós, “Viatge”, p. 163, l. 17).

⁷² També s’aplica a aquest tipus de relacions sexuals en aquest procés, on l’inculpat refereix un cas d’adulteri de la seua esposa: “trobà que un criat que tenia [...] estava damunt sa muller *tenint excés e còpula carnal* ab aquella” (1582) (Barberà 2018: 104-105).

⁷³ En el *DECat* (II, 654) *accés* també es documenta per primera vegada en Lacavalleria.

⁷⁴ Vegem-ne un exemple més d’un procés valencià de 1546 sobre un cas d’estupre: “si lo dit proposant la festejara e volguera tenir *accés* ab aquella” (ARV. Reial Audiència. Processos criminals. II part. Caixa 6, exp. 39, p. 26).

El substantiu *conversació*, segons indica Coromines (*DECat*, IX, 207), tenia en català antic el significat de ‘tracte habitual, familiaritat (amb algú)’, d’acord amb el sentit llatí del mot. El *DCVB* es fa també ressò d’aquest significat, i nega la realitat del significat de “festeig, amorio” que el *Dag* “atribueix a *conversació* en algun text català antic”. El *Dag* (II, 267), en efecte, documenta *conversació* amb aquest sentit en un text sense identificar de l’Arxiu de la Corona d’Aragó. En el dret antic francès *conversation* s’aplicava a la relació adúltera (*DHLF*). Es confirma, per tant, que *conversació* (o fr. *conversation*), partint del sentit llatí de ‘tracte habitual, intimitat’, podia arribar a prendre sentits relacionats amb el tracte amorós o sexual.

També es refereix a les relacions sexuals el substantiu *travessa*⁷⁵, en les construccions *tenir travesses*, *tenir travesses carnals*, *tenir travesses e accés carnal*, *tenir amors i travesses carnals*, o, invertint l’ordre dels components, *tenir travesses i amors carnals*: Joana Fullana nega “ésser ver que la dita Catherina Calabresa haja tengut *traveses carnals* ne adulterat ab lo dit Nicholau Serra com se pretén *ex adverso*” (286, 40), però Joana Anna i de Tomàs confessa “que la dita Catalina Calabresa ha dit a ella, testimoni, que aquella havia tengut *traveses carnals* ab lo dit Nicolau Serra” (286, 98), “que la dita Catalina Calabresa li dix que *havia tengut traveses* ab lo dit Nicholau Serra” (286, 142). Maria del Rey, criada d’Anton Pérez, “ha tengut *traveses e accés carnal* ab lo dit Anton Peres” (286, 45), Josep Bau “tenia *amors y traveses carnals*” (371, 5r) amb Anna Sandarines “tot lo temps que lo dit Joan Batiste Broca estigué ausent”, “Lorens Sanctjoan [...] à dies que té *traveses y amors carnals* ab una hama del dit Filibert” (258, 6v).

Accepció no registrada en els diccionaris consultats. Segurament originada a partir de la idea d’enllaç, d’unió, d’encreuament o de relació de perpendicularitat que té el substantiu *travessa* ‘creuer de camins o de carrers; cruïlla’, ‘peça llarguera que es posa encreuada o en sentit perpendicular a la llargària d’una altra cosa’ (*cf.* *DCVB*), aplicat, per extensió, a la unió sexual.

Amb un sentit diferent, però partint també de la idea de perpendicularitat, documentem *travessa* ‘disputa, baralla’: “E passant ell, relant, avant, restant a les espalles de ell, dit relant, lo dit don Luys, aquell ab la spassa que portava, per la part darrere tirà una coltellada, de la qual nafrà a ell, relant, lo colp que té dit [...] E que no ha tengut altres *traveses* ab lo dit don Luys per a que aquell hagués de fer lo que ha fet” (1578) (ARV. Reial Audiència. Processos criminals. II part. Caixa 33, exp. 318, p. 7), acccepció no registrada tampoc en els diccionaris històrics, normatius ni descriptius.

Incideixen en la mateixa idea les locucions *entravessament de paraula* ‘disputa, discussió’ (segle XVIII) (*DF*), *travessar (dues o més persones) de paraules*: “Y no véu ni sentí ell, testimoni, sobre lo perquè fonch la dita qüestió, ni menys los sentí *travessar de paraules*” (1588) (Barberà 2018: 147), i *travessar de raons i baralles (amb algú)* ‘barallar-se, discutir’: “en lo dia de huy aquella tornà a *travesar de rahons y baralles* ab ella, clamant, per hon ella, clamant, per força li responia segons aquella la tractava de paraules desonestes” (ARV, Processos criminals. II part. Caixa 20, exp. 213, p. 2), que semblen accepcions metafòriques de *travessa* (i *travessar*), en el sentit d’oposició, diferència o contradicció, a partir de la idea d’encreuament, perpendicularitat o obstacle entre objectes o entre vies de direccions diferents, o fins i tot contràries. Segons el *Dag* (VIII, p. 122), *travessa* pot significar diferència, en el sentit de dissimilitud: *travessa* ‘diferència’, com a valencià, que exemplifica «La *travessa* que hi ha d’anys d’ella a mi»⁷⁶. En tots els casos està implícita la noció de contrast o d’oposició.

Aquesta idea es coneix també en altres llengües romàniques. En francès *traverse* fig. ‘difficulté, obstacle’ (1440-1475) (*DHLF*), ‘adversité’, ‘malheur, contrariété’, ‘revers, affliction’ (*FEW*, 13/2, 219), à la *traverse* fig. ‘en faisant opposition’, *traverser* fig. ‘contredire’ (*DHLF*), *traversant* ‘celui qui s’oppose’ (*FEW*), *regarder de (en) travers* ‘avec suspicion, animosité, d’un air malveillant’ (*NDHL*, 1719); en occità *traversa* ‘contrariété, obstacle’ (segles XIII-XV), *traversar* refl. ‘s’opposer’ (*FEW*, PD, *DOM*); en castellà ant. *travesar*, *atravesar* era aplicat a l’acció d’oposar-se o de renyir: Nebrija (1495?) *atravesar con otro* “adversor illi”, *travessar* “oppono, is, objeicio, is”, Alcalá (1505) “atravesar, reñir”, “travesar, por reñir” (*NTLE*, *cf.* *DCECH*, V, 793), *atravesar* ‘encontrarse con alguno, tener pendencia con él’ (*DCR*, I, 761, 765), també s’hi documenta *traviesa* ‘diferència’: “para saber conocer la diferencia que ay de una parte a otra en altura, y para saber cuánto es más baja una tierra a la otra. Y con estos instrumentos se conoze la *traviesa* o diferencia” (*CDH: Los veintiún libros de los ingenios y máquinas de Juanelo Turriano*, 1605); en italià *traversa* fig. ‘traversia, contrariété, difficultà’, ‘slealtà’, *traversare* ‘ostacolare, rendere difficile’ (*NDM*, *GDLI*).

Per expressar les relacions sexuals amb una dona verge, es fa servir l’expressió *haver donzella* o *fadrina (una dona)* ‘desflorar-la’: “dient-li que la y restituhia perquè son marit *la havia haguda donzella* e se jahia carnalment ab aquella” (258, 2v), que es troba també en altres processos criminals del segle XVI sobre estupre, ex. “E dix qu’està en veritat que lo dit Gaspar Martí ja *havia agut fadrina* més havia de hun mes a ella, dita responent, quant lo prengueren ad aquell ab ella, responent, en lo terrat, e que ans que-l prenguessen en lo dit terrat, ja havia tornat a tenir part ab ella, responent, lo dit Gaspar Martí” (ARV, Processos criminals. II part. Caixa 6, exp. 39, p. 37), “lo dit delat e denunciati, sabent lo càrrech que tenia a ella, dita suplicant, per *haver-la haguda donzella*, segons dit és dessús, s’és absentat de la present ciutat” (id., caixa 7, exp. 54, p. 3). Es tracta d’una variant de l’expressió *haver una dona* ‘posseir-la, tenir-hi coit’, que el *DCVB* documenta en Ramon Muntaner i en sant Vicent Ferrer.

No voldríem acabar aquest apartat sense incloure algunes expressions més referides a les relacions sexuals en general, que, encara que provenen d’uns processos d’assumpte una mica diferent, si bé també sobre conductes íntimes contràries a la norma social, considerem d’interès, ja que no són recollides pels diccionaris històrics.

⁷⁵ Segons el *DCVB*, del llatí *TRANSVĒRSA*, femení de *TRANSVĒRSUM* ‘situat en sentit perpendicular a la llargària’. Segons el *DE*, derivat de *través*, del llatí *TRANSVĒRSUS*, participi de *TRANSVĒRTERE*.

⁷⁶ D’ací ho pren el *DCVB*.

Tenir part (carnal) (ab algú) ‘tenir relacions sexuals, copular’: “un altre de dia (*sic*), estant ella, relant e testimoni, mesurant un forment dalt en la sala hon lo dit Guinovart dormia, com aquell estigués en dita sala, la prengué aquell y la derrocà damunt huns horons que y havia allí buyts y tingué part altra volta *ab ella*, relant e testimoni” (1565) (ARV. Processos criminals. II part. Caixa 18, exp. 186, p. 16), “que ans que prenguessen al dit Gaspar Martí ja *havia tengut part carnal ab ella*, dita responent, e la havia aguda donzella” (1546) (id., caixa 6, exp. 39, p. 39).

Tenir part (dues persones) ‘copular’: “y dient-li ell, testimoni, que ell havia vist que staven abratsats y retossant, que tenia temor no *tinguessen part* los dos. Llavors aquell li dix que no *havia tengut part* ab aquella, bé que era veritat que la havia besada, e que què volia que li fes, que aquella li anava darrere” (1552) (id., caixa 7, exp. 59, p. 27).

En el *DCVB* es registren les expressions *tenir part (en una cosa)* ‘tenir dret a una porció d’ella, intervenir-hi amb altres’, *no tenir art ni part* o *no tenir part ni quart (en una cosa)* ‘no tenir-hi intervenció, no ésser-ne responsable’⁷⁷ i *tenir part amb el dimoni* ‘estar en relacions amicals amb el mal esperit’⁷⁸. Són fraseologismes que, com el que ara ens ocupa, expressen participació i relació, a partir del significat del substantiu *part*, i del verb *tenir*, que pot expressar la realització d’una activitat.

No haver tingut res que partir (ab algú) ‘no haver-hi mantingut relacions sexuals’. Jaume Guinovart nega que haja tingut relacions sexuals amb la seua criada Marianna, menor d’edat: “lo qual dix e respòs que no era veritat lo que aquella deya ni li era en obligació de tal cosa, *ni havia tengut ell res que partir ab ella*” (id., exp. 186, p. 18). Aquest fraseologisme, com els dos anteriors, assenyala una idea de participació i relació, de compartir alguna cosa amb algú, però, per un procés de restricció semàntica, referit concretament a les relacions sexuals. *Cfr. partir* ‘distribuir, fer porcions o parts i destinar-les a diferents persones o coses’ (*DCVB*), *anar a partir* ‘compartir l’un i l’altre (alguna cosa o persona)’ (*DF*), i *haver molt a partir (ab algú)* ‘tenir moltes coses a tractar, a compartir (amb algú)’: “car *havets* en especial, més que altres jurats del regne, *molt a partir ab* cavallers, e ab nobles, e ab persones de paratge e de honor, les quals vos cové a sostenir e a tractar segons llur estament” (Eiximenis: *Regiment de la cosa pública*, Barcelona: Barcino, 1927, p. 18).

Fer (per algú) ‘mantenir-hi relacions sexuals’: “E aquell dix: «Lo diable que ha terciat. Yo stava guardant lo bestiar en lo carrascal, e vingué allí una dona a demanar lo camí de Beniparrell», e que crehent ell que era alguna dona de certes dones que solen anar entre les bones guanyant⁷⁹, li havia dit que si volia *fer per ell*, e que aquella dix que no, que ella no era de les que ell pensava, que venia de Santa Ana, e que havia confessat e combregat, e que, axí, la havia deixada” (1544) (ARV. Processos criminals. II part, caixa 3, exp. 31, p. 15).

En el *DCVB* *fer per casa d’algú* o *fer per algú* ‘escaure-li, ésser-li útil o agradable’, que no s’hi documenta fins Josep Carner. Veiem que la locució *fer per algú* ja era coneguda al segle XVI, referida, per restricció de sentit, a l’àmbit sexual⁸⁰. Tinguem en compte també que el verb *fer* (llatí *FACĒRE*), com a verb vicari, pot aplicar-se de forma eufemística a les relacions sexuals: *fer-ho (a algú)*, que el *DCVB* documenta l’any 1410; en italià *fare* “con riferimento al rapporto carnale”, des del segle XIV, en Boccaccio, *fare il fatto* (*GDLI*, V, 670); en francès *le faire* ‘coïre’ (*FEW*, III, 346), *se faire quelqu’un* ‘le posséder sexuellement’ (*DA*, 252).

9. Cloenda

Hem repassat, a partir d’uns processos judicials valencians dels segles XVI i XVII, una part del vocabulari de les relacions d’adulteri i de concubinat. Mots per a designar les dones adúlteres (*fornicària*), el marit de la dona adúltera (*cornut*), la relació de concubinat (*amigar-se*, *amistançar-se*, *amancebar*, *fer vida maridable*, *viure concubinària-ment*, *viure enamoradament*), els qui mantenen una relació de concubinat (*amigat*, *amigada*, *amistançat*, *amistançada*, *concupí*, *concupina*, *concupinari*, *concupinària*, *enamorat*, *enamorada*), la relació de concubinat (*amigament*, *amistançament*, *amistança*, *amancebament*) o les relacions sexuals en general (*conversació [carnal]*, *travessa*), i els seus equivalents en altres llengües romàniques.

L’estudi històric d’aquests mots permet comprovar que *amigat*, *ada*, *amigar-se* i *amigament* tenen una llarga tradició en català i que històricament no estan limitats al valencià, a pesar que actualment han vist reduïda la seua extensió geogràfica. Per això no els va recollir Fabra en el *DGLC*, i figuren com a formes secundàries d’*amistançat*, *ada*, *amistançar-se* i *amistança*, *amistançament* en el *DIEC*.

Contràriament, *maridable* és una veu amb escassa tradició històrica en la nostra llengua, i la seua presència en els diccionaris catalans antics, des de Busa (1507), està mediatitzada pel castellà. Sobretot es documenta amb el sentit de ‘conjugal, marital’, encara que Fabra en el *DGLC* el va substituir per ‘que està en estat de maridar-se’, i així ha continuat en el *DIEC* i en el *DNV*. Igualment, *accés* i *accés carnal* ‘coït’ té una major tradició històrica en castellà que en català, i no sembla tenir correspondències amb aquest sentit en altres llengües romàniques.

⁷⁷ En Eiximenis es llegeix l’expressió *no haver part ne quart* (PCC, 914).

⁷⁸ *Cfr. no tenir part en el dimoni i no tenir el dimoni part (en algú)*: “E per assegurar-te de mi que no só dimoni ni tinch part alguna en ell, ni ell en mi, ans só creatura racional per nostre senyor Déu creada” (*CIVAL: Tirant lo Blanch*), “Aparta e fuig de mi, maleyt enganador, que en mi ni tendrà part alguna, mas lo gran rey Jesús, com a fort e invencible batallador, serà en segura deffensa mia” (*CIVAL: Joan Gerson: Del menyspreu del món*).

⁷⁹ El verb *guanyar*, per restricció semàntica, s’aplicava a la prostitució, accepció no registrada en els diccionaris històrics, ex. “venint ell, dit testimoni, en lo dia de huy, [...] al partit de la present ciutat a cercar a hun cunyat d’ell [...], e sent en dit partit, veu ell, dit testimoni, que hun home [...] que-s barallava ab una de les dones que *guanyen* [de di] partit” (1571) (ARV. Processos criminals. II part. Caixa 75, exp. 819, p. 3).

⁸⁰ En castellà *hacer por* ‘obrar en favor de alguien’ es documenta en Cervantes (*DCR*, V, 57).

Es troben alguns mots o accepcions no recollits en els diccionaris històrics (*concubinàriament*, *travessa*), o que no hi són documentats (*amigament*), així com alguns usos no registrats en els diccionaris històrics, com les expressions *viure enamorats* o *enamoramament* per designar les relacions de concubinat, mentre que el *DCVB* només recull amb aquest sentit el femení *enamorada*, o l'ús del plural *concubinaris* referit a l'home i la dona que vivien amigats, així com l'existència del femení *concubinària*, format sobre *concubinari*. Igualment, confirmem que *conversació* (*car-nal*) es referia a les relacions sexuals.

Juntament amb les expressions formades amb *travessa*, amb *conversació* i amb *accés*, hem pogut documentar altres expressions referides a les relacions sexuals en general.

Els usos tradicionals no sempre coincideixen amb els que s'han imposat en els diccionaris normatius actuals. Antigament, la relació més habitual s'establia entre el femení *concubina* (i des del segle XVI també *concubinària*) i el masculí *concubinari*, i no el masculí *concubí*, no registrat fins a finals del segle XVII en Labèrnia. De fet, en algunes ocasions els diccionaris normatius (*DIEC*, *DNV*) han incorporat formes amb escassa o nul·la tradició històrica (*concubí*, *cornuda*).

La marginació que, en la societat tradicional, en les relacions sexuals fora del matrimoni afectava especialment les dones es pot apreciar en ocasions a través del vocabulari. Així, molts diccionaris només registren *amiga* i *enamorada* 'concubina', però no el masculí corresponent. En català, com en altres llengües romàniques, el femení *concubina* es documenta abans que el masculí corresponent, i sembla tenir una major presència, i a més tradicionalment per referir-se a l'home amistançat es fa servir *concubinari*, del llatí *CONCUBINARIUS*, derivat en aquella llengua del femení *CONCUBINA*. D'altra banda, *cornut*, que fa referència al damnificat de l'adulteri, només s'aplica tradicionalment a l'home.

Bibliografia

- ALDC = Veny, Joan / Lúdia Pons (2001-2018): *Atles Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC.
- BARBERÀ I IBIZA, Joan (2018): *El català de la Ribera del Xúquer al tombant del segle XVI (1570-1599)*. Edició i estudi lingüístic d'onze processos criminals [tesi doctoral dirigida pel Dr. Emili Casanova]. València: Universitat de València.
- BUSA, Gabriel (1507): *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis*. Barcelona: Amorós.
- CDH = Instituto Rafael Lapesa: *Corpus del Nuevo diccionario histórico del español*. <http://www.frl.es/Paginas/default.aspx>
- CE = Davies, Marc: *Corpus del Español*. National Endowment for the Humanities. <https://www.corpusdelespanol.org/hist-gen/2008/>
- CICA = Torruella, Joan (dir.) / Manuel Pérez Saldanya / Josep Martines / Vicent Martines (2006): *Corpus Informatitzat del Català Antic*. <http://www.cica.cat/>
- CIVAL = Acadèmia Valenciana de la Llengua (2013): *Corpus Informatitzat del Valencià*. <http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>
- COLÓN, Germà / Amadeu-J. Soberanas (1986): *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CORDE = Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es>
- CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo (1986): "Las relaciones extraconyugales en la sociedad castellana bajomedieval". *Anuario de Estudios Medievales* 16, 571-620.
- CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo (1996): "A una mesa y una cama. Barraganía y amancebamiento a fines de la Edad Media", in *Saber y vivir: mujer, antigüedad y medievo*, Mª Isabel Calero / Rosa Francia (coord.), pp. 127-154. Málaga: Universidad de Málaga.
- DA = Colin, Jean-Paul / Jean-Pierre Mével (1990): *Dictionnaire de l'argot*. Paris: Larousse.
- Dag = *Diccionari Aguiló* (1915-1934), 8 toms. Barcelona: IEC.
- DCC = Bulbena, Antoni (1919): *Diccionario catalán-castellano*. Barcelona: Vda. Badia Cantenys.
- DCCL = Esteve, Joaquim / Josep Belvitges / Antoni Juglà (1803-1805): *Diccionario catalán-castellano-latino*. Barcelona: Tecla Pla.
- DCCLFI = *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià* (1839): Barcelona: Josep Torner.
- DCECH = Coromines, Joan (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Gredos.
- DCFC = Bulbena, Antoni (1905): *Diccionari català-francès-castellà*. Barcelona: Francesch Badia.
- DCR = Cuervo, Rufino José (1992-1994): *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana*, 8 vols. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- DCVB = Alcover, Antoni M. / Francesc de B. Moll (1988): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 vols. Palma de Mallorca: Moll.
- DDLC = Institut d'Estudis Catalans: *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. <http://dcc.iec.cat/ddlc/scripts/index1.asp>
- DE = Bruguera, Jordi (2006): *Diccionari etimològic*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- DECat = Coromines, Joan (1988-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. Barcelona: Curial.
- DEI = Battisti, Carlo / Giovanni Alessio (1975): *Dizionario etimologico italiano*, 5 vol. Firenze: G. Barbèra.
- DELI = Cortelazzo, Manlio / Paolo Zolli (1991): *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 5 vol. Bologna: Zanichelli.
- DF = Martí, Joaquim (2017): *Diccionari de fraseologia. Segles XVII-XXI*. València: PUV.
- DGLC = Fabra, Pompeu (1932): *Diccionari General de la Llengua Catalana*. Barcelona: Catalònia.
- DHLF = Rey, Alain (dir.) (2006): *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Le Robert.
- DIEC = Institut d'Estudis Catalans (2000): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona/Palma/València: 3 i 4/Ed. 62/Moll/Enciclopèdia Catalana/PAM.
- DÍEZ BEDMAR, Consuelo (1999): "Familia y relaciones extraconyugales en Jaén en la baja Edad Media (Aportaciones a su estudio)", in *De la Edad Media a la Moderna: mujeres, educación y familia en el ámbito rural y urbano*, Mª Teresa López Beltran (coord.), pp. 73-85. Málaga: Universidad de Málaga.
- DLC = Labèrnia, Pere (1839-1840): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Hereus de la V. Pla.
- DMC = Figuera, Pere Antoni (1840): *Diccionari mallorquí-castellà*. Palma: Esteva Trias.

- DME = Alonso, Martín (1986): *Diccionario medieval español*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.
- DNV = Acadèmia Valenciana de la Llengua: *Diccionari normatiu valencià*. <http://www.avl.gva.es/dnv>.
- DOM = Institut de Philologie romane del'Universitè de Munich: *Dictionnaire de l'occitan médiéval*. <http://www.dom-en-ligne.de/>
- EMC = Fiter, Josep (1913): *Enciclopèdia Moderna Catalana*. Barcelona: Josep Gallach.
- EscLI = Escrig, Josep / Constantí Llombart (1887): *Diccionario valenciano-castellano*. València: Pascual Aguilar.
- ESCRIG, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*. València: Ferrer de Orga.
- ESTEVE, Joan (1489): *Liber elegantiarum*. Venècia, Paganinus de Paganinis (ed. facsímil, Castelló de la Plana: Inculca, 1988).
- FARRENY SISTAC, Maria Dolors (2004): *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*. Barcelona: IEC.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2001): *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*, edició crítica i estudi introductor a cura de Maria Paredes. Barcelona: IEC.
- FEW = Von Wartburg, Walther (1928-2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, 25 vol. Basel: Zbinden.
- FRESQUET FAYOS, Rafael (1997): *Vint processos criminals d'Albalat de la Ribera (1611-1666)*. Albalat de la Ribera: Ajuntament d'Albalat de la Ribera.
- GARCIA I OSUNA, Antoni (2003): *Setze coses evengudes en lo lloch de Moncada (1632-1687)*. Montcada: Ajuntament de Montcada.
- GDLC = *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. <http://www.diccionari.cat/>
- GDLI = Battaglia, Salvatore (1970-2002): *Grande dizionario della lingua italiana*, 21 vol. Torino: Unione Tip. Editrice Torinese.
- INESTA PASTOR, Emilia (2008): "El derecho penal en las Cortes valencianas de los siglos XVI y XVII", in *Corts y parlaments de la Corona d'Aragó*, Remedios Ferrero / Lluís Guàrdia (eds.), pp. 621-639. València: Universitat de València.
- LACAVALLERIA, Joan (1696): *Gazophylacium catalano-latinum*. Barcelona: Antoni Lacavalleria.
- LÁZARO GUILLAMÓN, Carmen (2018): *La condició jurídica de la mujer en los Furs de València*. València: Universitat de València.
- LÓPEZ BELTRÁN, Mª Teresa (1995): "Hacia la marginalidad de las mujeres en el reino de Granada (1487-1540)". *Trocadero* 6-7, 85-101.
- MGad = Martí Gadea, Joaquim (1891): *Diccionario valenciano-castellano*. València: José Canales Romà.
- MIRALLES MONSERRAT, Joan (1984): *Un llibre de cort reial mallorquí del segle XIV*. Mallorca: Moll.
- MONTOYA, Brauli (1990): "Un repte per a la lingüística històrica: copsar la llengua parlada del passat". *Caplletra* 6, 71-88.
- NDELE = Segura Munguia, Santiago (2010): *Nuevo diccionario etimológico latín-español y de las voces derivadas*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- NDHL = Di Stefano, Giuseppe (2015): *Nouveau dictionnaire historique des locutions*. Turnhout: Brepols.
- NDM = *Il Nuovo De Mauro*. <https://dizionario.internazionale.it/avvertenze>
- NDMall = Amengual, Joan Josep (1858-1878): *Nuevo Diccionario Mallorquín-Castellano-Latín*. Palma: Juan Colomar.
- NDMCC = Saura, Jaume Àngel (1878): *Novísim diccionari manual de las llenguas catalana-castellana*. Barcelona: Esteve Pujal.
- NEBRIJA, Elio Antonio de (1492): *Lexicon hoc est Dictionarium ex sermone latino in hispaniensem*. Salamanca: Juan de Porras.
- NEBRIJA, Elio Antonio de (1495?): *Dictionarium ex hispaniensi in latinum sermonem*. Salamanca.
- NILE = Nieto, Lidio / Manuel Alvar Ezquerro (2007): *Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726)*, 11 vols. Madrid: Arco Libros.
- NILLE: Real Academia Española: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. <http://ntlle.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNille>
- PALDC = Veny, Joan (2007-2019): *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC.
- Pal·las = Vallès, Emili (1927): *Pal·las. Diccionari català-castellà-llatí*. Barcelona: Diccionaris Pal·las.
- Pal·las² = Vallès, Emili (1947): *Pal·las. Diccionari català il·lustrat*. Barcelona: Horta.
- PERIS GIMÉNEZ, Immaculada (1996): *La otra historia. Delincuencia, comportamiento y mentalidad en la jurisdicción de Alzira (1568-1588)*. Alzira: Germania.
- RABELLA, Joan Anton (1998): *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*. Barcelona: IEC.
- RIERA I SANS, Jaume (1987): *El cavaller i l'alcovota*. Barcelona: Club Editor.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1919): *Diccionari català-castellà & castellà-català*. Barcelona: Antoni López.
- SÁNCHEZ-CID, Francisco Javier (2011): *La violencia contra la mujer en la Sevilla del Siglo de Oro (1569-1626)*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- SÁNCHEZ HERRERO, José (2008): "Amantes, barraganas, compañeras, concubinas clericales". *Clio & Crimen* 5, 106-137.
- TF = Raynouard, François (1838): *Lexique roman*. Paris: Silvestre.
- TLFi = *Trésor de la Langue Française Informatisé*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique. <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- TLIO = Squillaciotti, Paolo (dir.): *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*. <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>
- TORRA, Pere (1653): *Dictionarium seu Thesaurus catalano-latinus verborum ac phrasium*. Barcelona: Antoni Lacavalleria.
- VLCM = Colón, Germà (dir.): *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Farauo de Saint-Germain*. Barcelona: IEC. <https://www.iec.cat/farauo/>